

УДК 37(09)

Тетяна Кочубей

РОЛЬ ДРУКАРЕНЬ І БІБЛІОТЕК У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – КІНЦЯ XVIII СТ.

Поширенню освіти та педагогічної думки в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII ст.) значною мірою слід завдячити розвиненій у той час мережі друкарень. Досить красномовно про це сказано у статті «О началѣ книгопечатанія вѣ Кіевѣ», видрукуваній у «Київській старовині» за 1882 рік, де зазначається, що «в історії людства взагалі і кожного народу зокрема книгодрукування є одним із найважливіших рушіїв освіти» [1, с. 381]. Друкарні задовольняли одну із основних потреб людей – швидкий і різнобічний обмін думками між людьми, які продукували певні ідеї, й тими, хто їх читав і впроваджував у практичну діяльність. Адже кращого способу зберігання, тиражування і розповсюдження написаного у досліджуваній період важко було винайти. Розвиток мережі друкарень свідчив про поширення освіти і передових ідеї, в тому числі педагогічних. Отже, піднята нами проблема є досить актуальною, має безперечне значення для дослідження розвитку педагогічної думки в другій половині XVII – кінця XVIII ст.

Окремих аспектів цієї проблеми торкалися Т. Голубев, А. Лазаревський, В. Литвин, І. Огієнко, Ю. Тиховський та інші. Проте поза увагою дослідників залишилася проблема визначення ролі друкарень і бібліотек у становленні та розвитку педагогічної думки заявленого періоду.

Тому метою статті обрано висвітлення та обґрунтування важливості розвитку друкарень, виникнення бібліотек, а також визначення їхнього значення у розвитку педагогічної думки в другій половині XVII – кінця XVIII ст. згаданого періоду.

Аналіз архівних матеріалів, стародруків, часописів свідчить, що на теперішніх українських землях друкованими книгами почали користуватися, починаючи з XV ст., отримуючи їх із сусіднього Кракова. Це були переважно книги, призначені для церковної служби. Але вже з другої половини XVI ст. на теренах України з'являються перші власні друкарні. Згодом мережа друкарень зростає, задовольняючи потреби духовенства як у книгах церковного, так і педагогічного змісту, сприяючи розвитку освіти в цілому [1, с. 381–382].

Загалом же на українській землі першою стала друкарня, заснована у 1573 р. Іваном Федоровим у Львові. У 1574 р. у ній видано його відомий Апостол і «Буквар». На початку XVII ст. друкарні діяли у Львові, Острозі, Луцьку, Угорцях, Уневі, Заблудові, Перемишлі, Новгороді-Сіверському, Києві, Чернігові. Крім того, діяли приватні друкарні Михайла Сльозки, Арсенія Желиборського у Львові, єпископа Гедеона Балабана в Сірятині й

Крилосі, Тимофія Вербицького й Спиридона Соболя в Києві та ін. Значний внесок у видавничу справу зробили так звані мандрівні друкарні Павла-Домжива Лютковича-Телиці та Кирила-Транквіліона Ставровецького, які виконували замовлення шкіл, монастирів, окремих осіб [17, с. 7]. До кінця XVII ст. в Україні нараховувалося біля 20 друкарень, які відігравали значну роль у боротьбі з католицизмом, унією, яка тільки починала зароджуватися, та у становленні православної церкви [1, с. 382].

Після переміщення культурного центру до Києва рушійною силою православного відродження на новостворюваних землях стає Києво-Печерська лавра. У 1610 р. її архімандрит Єлисей Плетенецький, виходець з галицької знаті, згрупує навколо себе освічених священнослужителів, зокрема Іова Борецького, Тарасія Земку, Захарію Копистянського, Памву Беринду та Лаврентія Зизанія. Придбавши друкарський верстат, він узявся «здійснювати грандіозний видавничий проект, за яким протягом 15 років було опубліковано близько 30 книг головним чином релігійного змісту. Це перевищувало загальну кількість усіх книжок, надрукованих в Україні до того часу» [14, с. 110–111].

За свідченням Т. Голубєва, перша книга, яка вийшла друком у Києво-Печерській друкарні, датується 1619 роком і має назву «Трефологіонъ» (Анфологіон) [1, с. 385], але іноді називають «Часослов» (1616 р., у деяких джерелах 1617 р.) [1, с. 387]. Це пояснюється тим, що обидві книжки майже одночасно були подані до друку, проте, оскільки за обсягом «Часослов» менший, він з'явився на 2 роки раніше за «Анфологіон» (обсяг 1048 стор.), хоча саме остання претендує на першість [1, с. 387].

Усі давні друкарні були власне культурно-освітніми установами, які не так дбали про прибутки, скільки про поширення освіти серед народу. Особливо це стосується Печерської друкарні, яка «весь час свого давнього життя (1616–1720) була ніби Академією, що гуртувала круг себе кращих письменників та вчених свого часу» [10, с. 273]. У її діяльності вагому участь брали печерські архімандрити: доглядали за друкарнею, вирішували, що друкувати, дбали про розширення виробництва. Важливе значення має той факт, що Печерська друкарня весь час «мала собі повну волю друку, друкувала, що вважала за потрібне; вона не знала над собою іншого догляду, крім догляду свого архімандрита. Печерська Лавра була ставропигіальною, а тому не визнавала нічиєї влади над собою, крім влади патріарха царгородського; навіть київський митрополит не мав права догляду над цією друкарнею, а його намір добути собі таке право скінчився невдачею» [10, с. 273].

Витрачаючи великі кошти на свої розкішні видання, Лавра висувала перед собою завдання – навчати не тільки свій український народ, а й увесь православний світ. Видання Лаври «вільно ходили по цілій Україні», не маючи поважної конкуренції. Львів, навіть тоді, коли вже був відрізаний кордоном від Києва, охоче брав печерську книжку. Крім того печерські книжки ширилися по Росії, Молдовії, де «урядовою мовою була

мова українська, а мовою церкви була латинська». «Своїми» були печерські видання на Афоні, в слов'янських монастирях. Взагалі Лавра «свідомо й ясно ставила собі всеславянські завдання, і не тільки ставила, але й виконувала їх». Це була «найміцніша українська культурна фортеця, що чуйно стояла на варті свого рідного народу» [10, с. 278].

За час настоятельства у Києво-Печерській лаврі Петра Могили (кінець 1632 р. – перша половина 1633 р.) розпочинається друк книг польською мовою. До першої книжки, видрукуваної польською мовою, слід віднести панегірик, написаний студентами могилянської колегії П. Могилі [1, с. 400]. Крім книг релігійного змісту, у Печерській друкарні видавалися світські книги, прикладом чого може слугувати перший словник «Лексиконъ славеноросский и именемъ тълкование» П. Беренди (1627 р.) та ін. [4]. Незважаючи на втрати від пожеж у 1718, 1772, 1776 і 1788 рр. друкарня не переривала своєї просвітницької діяльності протягом 269 років свого існування. Її розвиток значною мірою пов'язаний з діяльністю митрополитів Самуїла, Євгенія та Арсенія; за підтримки останнього «ручні верстати були замінені швидкодрукарськими машинами, запроваджено застосування пари, заведена словолитня та літографія і сама будівля типографії реконструйована з облаштуванням підвального поверха, покращені шрифт, папір та інші способи друкування» [4, с. 618–619].

Про географію розповсюдженості книг з київської і львівської друкарень в третій чверті XVII ст. свідчить уміщений у «Киевской старине» за 1895 р. бібліографічний покажчик, в якому відзначається, що у 1894 р. В. Ейнгорном була видана брошура (обсяг 19 стор.) під назвою «Книги киевской и львовской печати въ Москве въ третью четверть XVII в.». У ній подаються досить цікаві відомості про розповсюдження книг київського друку в другій половині XVII ст. у Москві. Серед авторів цих видань названо, зокрема, Л. Барановича, І. Галятовського, І. Гізеля. Причому, як зауважує В. Ейнгорн, Лазар Баранович та Іоаникій Галятовський досить уміло випрошували кошти на свої видання. Так, Л. Барановичу дозволено було друкувати його славнозвісні «Труби» за державний (казенний) рахунок у московській друкарні, а тоді, коли з певних причин це не вдалося здійснити, цар пожалував йому папір на друкування «Труб» у Києві. Цікава подія сталася й у І. Галятовського. Коли він підніс свого «Месію Правдивого» царю, був за це не тільки «милостиво» похвалений, а й отримав «соболей на 100 руб.». А Печерський архимандрит Гізель, отримавши у 1672 р. дозвіл продавати у Москві книги київського друку по «вільній ціні», надіслав туди 539 примірників різних книг і чотири стоси «печерських листків». Варто відзначити, що з-поміж привезених з Києва книг, було 50 польських букварів, 50 граматик старослов'янських (російських), 12 біблій, 58 часословів, 7 патериків печерських, 31 азбука, 320 кануніків, 4 напівстатута [5, с. 101]. Наведений перелік засвідчує, що Україна друкувала не тільки суто церковно-богословську літературу, а й навчальні

книги.

За свідченням того ж В. Ейнгорна, торгівля йшла досить успішно. У 1672 р. Києво-Печерський монастир відкриває у Москві свою лавку для торгівлі книгами; тут також продавалися книги львівського друку і навіть відома біблія «острожской печати». Заслугує на увагу той факт, що серед привезених для продажу книг, були й друковані польською мовою, зокрема твори Л. Барановича «Житіє святих» («*Zywoty Swietych*», 1670 р.) та «Лютня Аполлонова» («*Lutnia Apollinowa*», 1671 р.). Продавалися також різні «елементарі» польською та латинською мовами [5, с. 102].

Поряд з Києво-Печерською, популярності набула Чернігівська друкарня, діяла друкарня в Острозі, де була видана перша біблія старослов'янською мовою, яка збереглася до нинішніх днів [6, с. 571–572]. Як уже зазначалося, крім друкарень при монастирях діяли так звані «кочові» приватні друкарні. Наприклад, у своїй «кочовій» друкарні Кирило Транквіліон Ставровецький видрукував «Зерцало Богословія» (1618 р., Почаїв), «Евангеліє Учительное» (1619 р., Рахманов), «Перло Многоценное» (1646 р., Чернігів) [15, с. 265–266].

Значну частину видань, особливо Київської і Чернігівської друкарень, становили книги світського характеру. Наприклад, у 1705 р. у Києві були видруковані «Військові артикули», у 1709 р. – «Сигнальні таблиці», а також календарі, букварі, панегірики тощо [8, с. 15].

Великого значення у друкарнях Києво-Печерської лаври надавалося декорові книг та ілюстраціям. Видані тут книги прикрашалися високохудожніми гравюрами та орнаментом, мали чіткий шрифт. На початку XVIII ст. у цій друкарні працювали граверами такі видатні митці, як І. Мигура, І. Щирський, Леонтій та Олександр Тарасовичі [2; 3].

Щодо стану друкарства в Україні XVII ст. загалом, І. Огієнко характеризує його таким чином: «На Вкраїні з'являється склад книжок, по містах закладаються великі бібліотеки. Широкою річкою плывуть ці книжки з-за кордону, не меншою ж річкою плывуть вони з своїх друкарень, яких тоді зародилася сила, і коли ми читаємо вкраїнські книжки XVII віку, нас дивує величезна ерудиція її авторів, дивує справжній науковий метод, дивна чистота логіки думок» [11, с. 34]. Серед вагомих публікацій того часу слід згадати «Граматику» М. Смотрицького (1619 р.), «Лексикон» П. Беринди (1627 р.), перший підручник з історії «Синопис» (1674 р.).

Необхідно зазначити, що книгодрукування в Україні, його виникнення і розвиток значною мірою були зумовлені швидким зростанням мережі шкіл, гострою потребою в навчальних посібниках – букварях, граматиках, словниках. За даними Е. Мединського, тільки Львівська друкарня з 1584 по 1722 р. видала 34 237 букварів, 500 граматик, 200 примірників праці «Про виховання чад».

Отже, тогочасна Україна «мала багато книжок з усіх галузей знань і стояла в Європі у книговидавництві та освіті на чільному місці. Вона мала всі необхідні шкільні підручники» [9, с. 145].

Віддаючи данину друкарням, не можна оминати увагою роль

бібліотек у просвітництві народу та поширенні богословсько-педагогічної думки. Як зазначається у «Звіті Волинського Церковно-Археологічного Товариства в 1899 році», у Дерманському, Городищанському і Любарському монастирських храмах знайдені надзвичайно цікаві пам'ятки старовинного письма і друкарства. Особливу цінність у цьому плані становить Дерманський монастир. У його бібліотеці виявлено 26 номерів старовинних рукописних книг, які сягають XIV–XV ст. Деякі з них мають підписи кн. К. І. та К. К. Острожських, Мелетія Смотрицького та ін. Серед декількох сотень стародруків різними мовами подаються такі бібліографічні раритети, як Дерманський Октоїх 1610 р., Рохмановське учительське євангеліє 1618 р. Багато книг з автографами і помітками на полях М. Смотрицького, які дають багатий матеріал для отримання уявлення про ерудицію, наукові інтереси і біографію цього видатного діяча церковної історії та просвітника Волині [16, с. 122–123]. Як зазначається у звіті про охорону книжкових фондів, у бібліотеці Любарського жіночого монастиря зберігалося багато різного роду «вчених» богословських трактатів, писаних у різних монастирях Волині та суміжних з нею землях монахами-василіанами [16, с. 125–126].

Наведений нами огляд книгодрукування та розповсюдження книжок у другій половині XVII – початку XVIII ст. засвідчує, що книга відіграла важливу роль у життєдіяльності українського суспільства XVII ст., причому не тільки церковна, а й навчальна. Саме остання справляла вагомий вплив на поширення освіти, що є підтвердженням затребуваності останньої.

Звернення до історико-педагогічних джерел засвідчує, що всі соціальні і політичні реформи, які мали місце протягом другої половини XVIII ст. у Російській імперії, здійснювалися під гаслом «принесення Росії блага». Як зазначає російська дослідниця Н. Лебедева, це означало «розширити територію держави і зміцнити її кордони з метою захисту населення; підняти загальний культурний рівень усередині країни для рівноправного діалогу з європейцями; зберегти традиційні релігійні та моральні цінності, власну ідентичність» [7, с. 18]. Для вирішення всіх цих завдань необхідно було докорінно змінити Україну, знищити її культуру, політику, економіку, соціальну сферу, пристосувати їх відповідно до тих потреб, що існували в Росії.

Особливих утисків Україна зазнає після вступу на престол у 1762 р. Катерини II, яка послідовно провадила принцип централізації управління і прагнула скасувати автономію окремих народів, що входили до складу Російської імперії. Оцінюючи процеси, що відбувалися в другій половині XVIII ст. на теренах України, Д. Оляничин характеризує цей період як час руйнації української землі, переслідування і знищення всього мислячого та сильного, що могло чинити опір колонізації й закріпаченню, насамперед козацтва, доба повільного згасання вогнищ культури. Тягар чужоземного панування над державним і культурним життям, над центрами освіти в Україні знаходив для себе сприятливі умови «через наївність, індивідуалізм, республіканські пристрасті тогочасного панівного

козацького стану» [12, с. 250]. Йшов наступ на все українське з метою його зросійщення. До кінця XVIII ст. «Москва встигла затерти всі сліди української державності й перетворити Україну на московську колонію» [9, с. 148].

Усе це не могло не позначитися на видавничій справі. Катерина II продовжила політику Петра I щодо утиску книг українського друку. Така доля спіткала й український «Буквар», який у 1769 р. мала видати Києво-Печерська лавра. Архімадрит Лаври звернувся до Св. Синоду з проханням видати «Буквар», адже «Букварі» московського друку не повною мірою відповідали програмам навчання. Проте Св. Синод відмовив у проханні й попередив щодо недоцільності звернення з такими проханнями.

Разом з тим 15 січня 1783 р. цариця видала наказ про дозвіл на відкриття друкарень усім, кому і де завгодно, але зобов'язала кожную світську книжку, що видавалася, подавати на цензуру «управам благочинія». Вільні друкарні в Україні виникають не лише в містах (Житомирі, Острозі та ін.), а й у містечках та селах. Щоправда період їх існування виявився недовгим. Уже 16 вересня 1796 р. Катерина II видає наказ про функціонування лише тих друкарень, які підпорядковувалися урядовим установам або мали царський дозвіл, усі інші друкарні підлягали ліквідації. Як наслідок, наприкінці XVIII ст. друкарні в Чернігові та Києві при губернських управліннях. На Слобожанщині працювали друкарні у Харкові при Приказі громадського піклування [13, с. 217].

Підсумовуючи викладене, ми дійшли висновку, що XVII ст., особливо друга його половина, позначене активною діяльністю зі створення друкарень, які сприяли піднесенню педагогічної думки й поширенню освіти серед різних верст українського народу. Це забезпечувалося тим, що серед друкованих видань помітне місце займали не лише праці церковно-богословського змісту, а й букварі, граматики, підручники, азбуки, навчальні посібники, словники. Поширенню педагогічної думки засобами книжки сприяло й створення бібліотек, які зберігали книжкові видання різними мовами.

Друга половина XVIII ст. – період занепаду української культури та освіти. Фактори, які спричинили цей процес, негативно позначилися й на діяльності друкарень, серед яких залишилися лише ті, які підпорядковувалися урядовим установам або мали царський дозвіл і друкували книжки дозволені їхньою цензурою.

Незважаючи на це, загальний внесок українських друкарень і бібліотек у розвиток педагогічної думки заявленого періоду важко переоцінити. Завдячуючи пам'яткам друкарства, відкриваються можливості не тільки для вивчення ідей і поглядів мислителів минулого, а й для виявлення провідних тенденцій, врахування яких дало змогу краще осягнути змістове наповнення тогочасних філософсько-педагогічних пошуків як факторів цього процесу.

Перспективним у даному напрямі, вважаємо висвітлення соціально-політичних причин занепаду української освіти у другій половині XVIII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голубев Т. О началѣ книгопечатанія въ Кіевѣ / Т. Голубев // Кіевская старина. – 1882. – Т. II. – № 4–6. – С. 381–400.
2. Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Печерської іконописної майстерні / П. М. Жолтовський. – К., 1982. – 288 с.
3. Запаско Я. П. Пам'ятники книжкового мистецтва / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Львів, 1981. – Кн. 1. – 135 с.
4. Києво-Печерская лавра въ ея прошедшемъ и нынѣшнемъ состояніи // Кіевская старина. – 1886. – Т. 15. – № 8. – С. 618–619.
5. Книги кіевской и львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII в. Виталія Эйнгорна. Москва. 1894. 8-о. 19 стр. (Отд. Оттискъ изъ «Книговѣдѣнія») // Кіевская старина. – 1895. – Т. 49. – № 5–8. – С. 101–102.
6. Лазаревський А. Два документа къ исторіи Черниговской типографіи / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – Т. 16. – № 9–12. – С. 571–579.
7. Лебедева Н. А. Философская мысль русского духовенства в российском просвещении : дис. ... кандидата филос. наук : 09.00.03 / Лебедева Наталья Александровна. – Мурманск, 2003. – 221 с.
8. Литвинов В. Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України / В. Д. Литвинов. – К. : Наукова думка, 1984. – 150 с.
9. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. – К. : Знання, 2006. – 447 с.
10. Огієнко І. Історія українського друкарства : історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII вв. / І. Огієнко. – Канада : ВІННІПЕГ, 1983. – 418 с.
11. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. – К., 1918.
12. Оляничин Д. Значення Сковороди / Д. Оляничин // Сковорода Григорій : Дослідження, розвідки, матеріали / [відп. ред. В. М. Нічик]. – К., 1992.
13. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
14. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 510 с.
15. Тиховский Ю. Мнимая типографія Почаевского монастыря (съ к. XVI до 1-й четв. XVIII в.) / Ю. Тиховский // Кіевская старина. – 1895. – Т. 50. – № 9. – С. 1–35.
16. Ученія общества // Киевская старина. – 1900. – Т. 69. – № 4–6. – С. 122–126.
17. Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 148 с.